

Het effect van immigratieachtergrond op de onderwijsverwachtingen van leerlingen in Vlaanderen: de rol van religieuze affiliatie en praktijken

*Kenneth Hemmerechts, Frederik De Roeck,
Dimokritos Kavadias, Orhan Agirdag**

Er is heel wat academisch werk verschenen over onderwijsverwachtingen of wat mensen denken en/of hopen te bereiken in het onderwijs. Recent is het verband tussen onderwijsverwachtingen en immigratieachtergrond onderzocht. De resultaten van dit soort onderzoek tonen aan dat leerlingen met een immigratieachtergrond hogere onderwijsverwachtingen lijken te hebben. Er is echter minder aandacht besteed aan mogelijke verklaringen voor dit verband. In deze bijdrage onderzoeken we of religieuze affiliatie en praktijk de relatie tussen immigratieachtergrond en onderwijsverwachtingen kunnen helpen verklaren. We gebruiken daarvoor de surveydata van de 2009-golf van de International Civic and Citizenship Education Study (ICCS) bij leerlingen uit het tweede jaar van het Vlaams secundair onderwijs. We vonden dat leerlingen met een immigratieachtergrond een grotere kans hebben om hogere onderwijsverwachtingen te hebben dan leerlingen van autochtone origine. We vonden ook dat leerlingen met een andere religieuze affiliatie dan de christelijke, meer geneigd waren om deze verwachtingen te hebben. Dit in vergelijking met leerlingen die geen religieuze affiliatie beweren te hebben. De analyse toont verder ook aan dat onderwijsverwachtingen beter kunnen worden verklaard door de mate van deelname, dan wel door het zich identificeren met een bepaalde religie.

I. Inleiding

Onderwijs vormt een cruciale schakel in het bepalen van de plaats op de maatschappelijke ladder. Onderwijsverwachtingen zijn goede voorspellers van sociale ambities. Sedert het werk van SEWELL en collega's over statusverwerving (SEWELL *et al.* 1969, 1970) is er veel onderzoek verschenen over onderwijsverwachtingen, of wat mensen denken en/

of hopen te bereiken in het onderwijs (CAMPBELL 1983; JENCKS *et al.* 1983; KAO & TIENDA 1998). Een aantal van deze onderzoeken waren gericht op autochtone leerlingen

* Kenneth HEMMERECHTS (vakgroep Politieke Wetenschappen Vrije Universiteit Brussel), Frederik DE ROECK (vakgroep Politieke Wetenschappen Vrije Universiteit Brussel), Dimokritos KAVADIAS (vakgroep Politieke Wetenschappen Vrije Universiteit Brussel) en Orhan AGIRDAG (Programmagroep Onderwijskunde, Universiteit van Amsterdam).

en minderheden in Noord-Amerika (bv. ALWIN & OTTO 1977; DAVIES & KANDEL 1981; KAO & TIENDA 1998). Meer recent is ook het verband tussen onderwijsverwachtingen en immigratieachtergrond van leerlingen in Europa bestudeerd (bv. MODOOD 2004; BRINBAUM & CEBOLLA-BOADO 2007; TENEY, DEVLEESHOUWER & HANQUINET 2013). De resultaten van zulke onderzoeken tonen aan dat leerlingen met een immigratieachtergrond meer geneigd zijn om hogere onderwijsverwachtingen te koesteren dan de leerlingen zonder een dergelijke achtergrond, zelfs indien statistisch rekening werd gehouden met de socio-economische achtergrond. Het hoge niveau van onderwijsverwachtingen staat in schril contrast tot bevindingen die stellen dat onderwijsongelijkheid blijft bestaan voor leerlingen met een immigratieachtergrond. Immigranten en hun kinderen hebben meer kans op lagere onderwijsprestaties (zie bijvoorbeeld HEATH, ROTHON & KILPI 2008).

Er is echter in het onderzoek naar het verband tussen onderwijsverwachtingen en immigratieachtergrond minder aandacht besteed aan twee mogelijk relevante kenmerken die het verband kunnen helpen verklaren. Het gaat meer specifiek over de *religieuze affiliatie* en de *religieuze praktijk*. Studies hebben namelijk gevonden dat specifieke groepen van immigranten in Europa – meer specifiek, mensen afkomstig uit ontwikkelingslanden en plaatsen met relatief grote moslimpopulaties – religieuzer blijken te zijn dan autochtone bevolkingsgroepen (VAN TUBERGEN 2006; VAN TUBERGEN & SINDRADOTTIR 2011; LEWIS & KASHYAP 2013; zie ook AGIRDAG, HERMANS & VAN HOUTTE 2011).

Religieuze affiliatie en praktijk kunnen positief samenhangen met de onderwijsverwachtingen van leerlingen. Onderzoek op het domein van godsdienst- en onderwijssociologie heeft in de VS een positief effect van religieuze affiliatie en praktijk op andere fenomenen aangetoond (SMITH 2003). Dit is bijvoorbeeld het geval inzake attitudes en gedrag op het vlak van gezondheid bij adolescenten (REW & WONG 2006; COTTON, ZEBRACKI, ROSENTHAL, TSEVAT & DROTAR 2006), onderwijsprestaties (MULLER & ELLISON 2001; JEYNES 2003; GLANVILLE, SIKKINK, HERN & HERNÁNDEZ 2008; ERICKSON & PHILLIPS 2012) en risicogedrag bij adolescenten (zoals drug- en alcoholgebruik) (REGNERUS & ELDER 2003; SINHA, CNAAN, GELLES 2007). Onderzoek zou ook moeten nagaan of er een positief verband bestaat tussen religie (affiliatie en praktijk) en onderwijsverwachtingen in een Europese context.

De grondleggers van de moderne sociologie waren reeds bezig met de gevolgen van godsdienst op verschillende maatschappelijke fenomenen. Volgens MAX WEBER bijvoorbeeld, kon een *'inner learned quality'*, zoals hij die noemde, uitleggen waarom religieuze overtuigingen een impact hebben op onderwijsverwachtingen (WEBER [1920] 2010: 70). Een andere pionier van de godsdienstsociologie, EMILE DURKHEIM, schreef over de positieve invloed van religieuze fenomenen. DURKHEIM schreef: *"the believer who has communed with his god is not simply a man who sees new truths that the unbeliever knows not; he is a man who is stronger"* (DURKHEIM [1912] 1995: 419).

Religie is derhalve niet alleen een potentieel storende factor. Het helpt ons het verband tussen onderwijsverwachtingen en de immigratiestatus van leerlingen in Europa te begrijpen. Meer specifiek zullen we nagaan of religie helpt te verklaren waarom leerlingen met een immigratieachtergrond hogere onderwijsverwachtingen hebben.

In het volgende onderdeel schetsen we het theoretische kader. Vervolgens beschrijven we de gebruikte gegevens en methodologie van de empirische studie in deze bijdrage. Na de beschrijving van de resultaten van de empirische studie besluiten we deze tekst met een discussie en conclusie.

II. Theorie en hypotheses

A. Immigratieachtergrond en onderwijsverwachtingen

Onderzoek naar het verband tussen immigratieachtergrond en onderwijsverwachtingen heeft aangetoond dat leerlingen met een dergelijke achtergrond in Frankrijk, Brussel en de Verenigde Staten significant hogere onderwijsverwachtingen neigen te hebben. Dit in vergelijking met leerlingen zonder een dergelijke achtergrond, gecontroleerd voor verschillende variabelen (MODOOD 2004; BRINBAUM & CEBOLLA-BOADO 2007; TENEY, DEVLEESHOUWER & HANQUINET 2013).

Een studie van TENEY, DEVLEESHOUWER & HANQUINET gebruikte een steekproef van leerlingen in de laatste graad van het secundair onderwijs in Brussel (TENEY *et al.* 2013). Deze auteurs vergeleken de onderwijsverwachtingen van leerlingen met een immigratieachtergrond. Leerlingen werden gevraagd welk onderwijsniveau zij graag zouden willen bereiken. De auteurs vonden dat leerlingen uit vier immigrantengroepen (leerlingen met een Subsaharaanse, Noord-Afrikaanse, Marokkaanse of Turkse achtergrond, gemeten aan de hand van het geboorteland van de moeder) significant hogere onderwijsverwachtingen hadden dan de meerderheidsgroep (zie TENEY *et al.* 2013: 11-12). BRINBAUM en CEBOLLA-BOADO bestudeerden "students until the end of upper secondary schooling" (BRINBAUM & CEBOLLA-BOADO 2007: 469). Zij vonden dat leerlingen met een immigratieachtergrond in Frankrijk (een Portugese, Noord-Afrikaanse, gemengde of een andere achtergrond, gemeten door de geboorteplaats van de ouders) significant hogere onderwijsverwachtingen hadden dan kinderen van Franse origine. Zij hoopten – vaker dan kinderen van Franse origine – om hoger onderwijs te volgen (BRINBAUM & CEBOLLA-BOADO 2007: 473-474).

Dit wordt meestal verklaard door de "positieve migrantselectie": migranten trekken naar andere regio's met hoge verwachtingen op een beter leven voor henzelf en hun familie. Zij hebben ambities om hoger op te geraken. Die ambities willen ze vervullen in het land van bestemming. Migrantengroepen kunnen deze ambities (gedeeltelijk) overbrengen. Hun kinderen worden gesocialiseerd in een ouderlijke om-

geving die deze ambities nastreven (zie ook MODOOD 2004; KAO & TIENDA 1995; GLICK & WHITE 2004 over jeugd in de VS en OGBU 1990 & 1992).

We verwachten, in lijn met deze opwaartsemobiliteitstheorie, ook een vermindering van het niveau van onderwijsverwachtingen voor de latere generaties. Een immigratieachtergrond en de mogelijkheid van een ouderlijke transmissie van opwaartse mobiliteitsambities naar kinderen is relatief vaker aanwezig bij leerlingen wier ouders een recente geschiedenis van immigratie hebben. Deze ambities zullen waarschijnlijk verminderen met elke volgende generatie. We formuleren bijgevolg de volgende hypothese:

H1: De kans op hogere onderwijsverwachtingen van leerlingen zal verminderen als de generatie van migranten verhoogt (eerste generatie > tweede generatie > autochtonen).

B. Religie en onderwijsverwachtingen

FONER & ALBA (2008) onderscheiden twee perspectieven over de verbanden tussen religieuze affiliatie, praktijken en immigratieachtergrond. Het eerste, hoofdzakelijk een Amerikaans perspectief, benadrukt voornamelijk de positieve aspecten van deze fenomenen voor mensen met een immigratieachtergrond. Volgens deze zienswijze kunnen beide positief zijn in de ondersteuning en integratie van mensen met een immigratieachtergrond (zie bijvoorbeeld HIRSCHMAN 2004). Een ander, hoofdzakelijk Europees perspectief, ziet vooral islamitische geloofsbeschouwingen en praktijken als een sociaal probleem (GUNGOR, FLEISCHMANN & PHALET 2011). FONER & ALBA merken op dat “*far from being seen as integrating immigrants and facilitating successful adaptation to European society, Islam is analyzed as a barrier or a challenge to integration and a source of conflict with mainstream institutions and practices*” (2008: 368).

Er zijn drie mogelijke verklaringen voor het verband tussen religieuze affiliatie en praktijken, en de hogere onderwijsverwachtingen van leerlingen met een immigratieachtergrond: een psychologische invloed van religieuze affiliatie, sociale integratie door religieuze praktijk (inclusief intergenerationele vervlechting) en de band tussen religieuze praktijk en de deelname aan extra-curriculaire activiteiten.

- Psychologische invloed van religieuze affiliatie
Godsdiensten omvatten principes en meer of minder formele richtlijnen (FINKE & ADAMCZYK 2008). Religies promoten in de eerste plaats specifieke ideeën over ‘goed’ en ‘kwaad’. MAX WEBER benadrukte de relevantie van de studie van religieuze ideeën in het leven van mensen (WEBER [1920] 2010). WEBER schreef bijvoorbeeld over een verzameling van religieuze ideeën waarvan hij dacht dat ze een belangrijke invloed hebben gehad op het ontstaan van het moderne kapitalisme. Volgens WEBER was het ascetisch protestantisme en de herdefiniëring van de betekenis van arbeid bepalend in dit ontstaan.

Daarnaast bieden godsdiensten een cultureel repertoire aan dat gebruikt kan worden om ‘handelingsstrategieën’ te bepalen (SWIDLER 1986: 273; EDGELL 2012). Niet alleen religie promoot deze ideeën of biedt een cultureel repertoire aan. We kunnen er echter wel van uitgaan dat de mate waarin iemand tot een religie behoort een invloed heeft op de overtuigingen van die persoon.

Onderzoek in de sociologie van de religie en het onderwijs – hoewel voornamelijk gericht op de VS – wijst op een positief verband tussen religieuze fenomenen en verschillende andere uitkomsten, waaronder bijvoorbeeld attitudes en gedrag met betrekking tot gezondheid en risicogedrag in de adolescentie (zie bijvoorbeeld MULLER & ELLISON 2001; REW & WONG 2006; COTTON, ZBRACKI, ROSENTHAL, TSEVAT & DROTAR 2006; REGNERUS & ELDER 2003; SINHA, CNAAN & GELLES 2007; GLANVILLE, SIKKINK, & HERNÁNDEZ 2008). Onderzoek zou ook moeten nagaan of er een positief verband tussen religieuze overtuigingen en onderwijsverwachtingen bestaat. We stellen daarom de volgende hypothese op:

H2: Leerlingen met een religieuze affiliatie hebben meer kans op hogere onderwijsverwachtingen dan leerlingen zonder een religieuze affiliatie.

- Sociale integratie door religieuze praktijk

De participatieve dimensie van religie kan leiden tot of ingebed zijn in een netwerk met gedeelde normen en waarden (MULLER & ELLISON 2001). In zijn klassieke studie over zelfdoding argumenteerde DURKHEIM dat religieuze netwerken mensen helpen integreren ([1897] 2006). Die netwerken en de mate van hun integratie is belangrijk om mogelijke voordelen van religie te begrijpen, onafhankelijk van de specifieke inhoud van de religieuze affiliatie. De mate van sociale integratie van een individu in een religieus netwerk lijkt hoger wanneer die persoon meer religieus praktiseert met anderen. In *Elementary Forms of Religious Life* ontwikkelde DURKHEIM dit argument verder en schreef dat religieuze fenomenen de gelovige sterker kan laten voelen (DURKHEIM [1912] 1995).

Studies van COLEMAN & HOFFER (1987) en HOFFER (1998) bieden een gelijkaardige analyse over de mogelijke voordelen van sociale netwerken. Zij vergeleken de onderwijsprestaties van leerlingen in de middelbare school in katholieke private, publieke en andere private scholen in de VS. In deze studies bleken de schoolprestaties van leerlingen beter te zijn in de katholieke private scholen (MORGAN & SORENSEN 1999; CORTEN & DRONKERS 2005, HALLINAN & KUBITSCHKE 2012). Ze vonden bijvoorbeeld dat de mate van zittenblijven lager was in katholieke scholen vergeleken met publieke en andere privéscholen. COLEMAN benadrukte dat het contact van leerlingen met netwerken van volwassenen een zogenaamde intergenerationele vervlechting kan opleveren. De leerlingen zijn dan deel van een breder netwerk of ‘functionele gemeenschap’ waar de ouders elkaar kennen en die de school omringt (zie COLEMAN 1988: 113-116). Het is door deze inbedding van scholen in dergelijke netwerken

en niet noodzakelijk de religieuze affiliatie van leerlingen, aldus COLEMAN, dat de mate van zittenblijven lager was in katholieke scholen.

COLEMAN & HOFFER gebruiken ook de term 'sociaal kapitaal' om deze positieve gevolgen te beschrijven. COLEMAN definieert kapitaal als een specifieke hulpbron die kan helpen om bepaalde doelen of ambities te bereiken (1988: 98). Hij definieert sociaal kapitaal aan de hand van de functie van deze hulpmiddelen met "two elements in common: they all consist of some aspect of social structures, and they facilitate certain actions of actors – whether persons or corporate actors – within the structure" (1988: 98). COLEMAN benadrukte dat sociaal kapitaal niet het bezit is van één individu. Het zit hem in de relaties tussen mensen. Volgens COLEMAN kan religieuze praktijk (en de mogelijkheid tot intergenerationale vervlechting) ook leiden tot een vorm van sociaal kapitaal (zie 1988: 114).

We kunnen daarom als hypothese stellen dat de participatieve dimensie van religie verbonden is met onderwijsverwachtingen, onafhankelijk van religieuze affiliatie. Religieuze praktijken kunnen specifieke sociale netwerken creëren, of ingebed zijn in dergelijke netwerken. Deze netwerken kunnen mogelijk helpen om bepaalde doelen en ambities (waaronder onderwijsgerelateerde doelen) te bereiken. We stellen als hypothese:

H3: Hogere onderwijsverwachtingen zijn meer waarschijnlijk bij een hogere mate van religieuze deelname van leerlingen, onafhankelijk van de affiliatieve dimensie van religie.

- Band tussen de praktijk van religie en de deelname in extracurriculaire activiteiten

De inbedding van religieuze praktijken in specifieke sociale netwerken werd beschreven in Amerikaans onderzoek. Dergelijk onderzoek heeft een indirecte verhouding tussen religieuze praktijk en onderwijsuitkomsten vastgesteld. Deze verhouding zou lopen via extracurriculaire activiteiten. GLANVILLE en collega's argumenteerden aan de hand van de National Longitudinal Study of Adolescent Health dat "religious involvement influences intergenerational relationships (specifically closure), friendship networks, and extracurricular participation, and that the relationship between religious involvement and educational outcomes is mediated by these factors" (2008: 107). Een studie van ECCLES *et al.* (2003) aan de hand van longitudinale data uit Michigan toonde aan dat de deelname in 'pro-sociale activiteiten' (inclusief de deelname aan de kerk en vrijwilligerswerk) positief correleert met indicatoren van succes in het onderwijs (waaronder schoolse prestaties).

Een verband werd ook gevonden in meer volwassen populaties tussen de deelname aan religieuze en niet-religieuze extracurriculaire activiteiten. NORRIS & INGLEHART vonden namelijk op basis van correlatieve onderzoek op de World Values Study dat meer religieuze betrokkenheid samenhangt met lidmaatschap in "non-religious voluntary organizations and community associations" (2011: 184).

Op basis van deze literatuur zullen we daarom aanvullend onderzoeken of een mogelijk effect van religieuze praktijk op onderwijsverwachtingen (volledig of gedeeltelijk) verklaard kan worden door de extracurriculaire activiteiten van leerlingen. Het is namelijk mogelijk dat het effect van religieuze praktijk (gedeeltelijk) wegvalt zodra we rekening houden met deze activiteiten.

H4: Het verband tussen religieuze praktijk en onderwijsverwachtingen wordt (gedeeltelijk of volledig) verklaard door de extracurriculaire activiteiten van de leerlingen.

- Religie, onderwijsverwachtingen en de immigratieachtergrond van leerlingen

De drie redenen waarom religieuze affiliatie en praktijk verbonden zijn met hogere onderwijsverwachtingen wijzen op mogelijk belangrijke fenomenen die opgenomen dienen te worden in onderzoek naar dergelijke verwachtingen. Specifieke migrantengroepen in Europa lijken meer religieus te zijn in vergelijking met autochtonen en andere migrantengroepen (VAN TUBERGEN & SINDRADOTTIR 2011; VOAS & FLEISCHMANN 2012). VAN TUBERGEN EN SINDRADOTTIR vonden dat de eerstgeneratiemigranten en meer specifiek mensen uit ontwikkelingslanden en plaatsen met een relatief grote moslimpopulatie zichzelf meer als religieus beschouwden dan mensen met een autochtone achtergrond en een andere immigratieachtergrond (VAN TUBERGEN & SINDRADOTTIR 2011: 281). Zij hebben ook meer kans om naar religieuze diensten te gaan en te bidden.

Deze bevindingen liggen in lijn met de sociologische theorievorming van NORRIS & INGLEHART (2011). Volgens NORRIS & INGLEHART zijn socio-economische en existentiële onzekerheden – waaronder de ervaring geleefd te hebben in arme landen met een lage ontwikkeling van instituties – verbonden met religieuze overtuigingen.

Kinderen met een immigratieachtergrond uit ontwikkelingslanden of uit moslimlanden die leven in Europa, hebben dus meer kans om op te groeien in een religieuze ouderlijke omgeving dan de autochtone kinderen. Hoewel deze laatste groep zichzelf nog steeds kan identificeren als christen (een belangrijke culturele achtergrond in Europa), zal dit waarschijnlijk minder intens zijn dan de eerstgenoemde groep (zie ook NORRIS & INGLEHART 2011). Als we rekening houden met de vaststelling dat ouders de belangrijkste socialiseringsactoren zijn van kinderen (SCHEEPERS, TE GROTENHUIS & VAN DER SLIK 2002; VAN DE POL & VAN TUBERGEN 2014) zullen religieuze affiliatie en praktijken meer waarschijnlijk invloedrijk zijn voor de eerstgenoemde groep. We stellen dus als hypothese op dat:

H5: Het verband tussen immigratieachtergrond en onderwijsverwachtingen wordt (geheel of gedeeltelijk) verklaard door de religieuze affiliatie en praktijk van leerlingen.

III. Methodologie

A. De steekproef

In deze bijdrage gebruiken we surveydata van de 2009-golf van de *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS). Deze cross-sectionele gegevens bevatten informatie over burgerschapseducatie van jonge mensen in 38 landen. De ICCS gaat na of jongeren de rol van burger kunnen opnemen en of ze klaargestoomd worden voor deze rol (zie ook DE GROOF, ELCHARDUS, FRANCK, KAVADIAS 2010; SCHULZ, AINLEY, FRAILLON 2011). Hierbij hoort bijvoorbeeld het meten van attitudes jegens democratische waarden zoals vrijheid van meningsuiting. Een specifiek voordeel van deze data is de uitgebreide bevraging van extracurriculaire activiteiten van leerlingen. Dit onderzoek bevat in tegenstelling tot andere internationale vragenlijsten, ook vragen over de religieuze affiliatie en praktijk van leerlingen.

In deze bijdrage concentreren we ons specifiek op leerlingen uit de scholen van de Vlaamse gemeenschap in Vlaanderen en Brussel. Dit is relevant wanneer we het aangehaalde contrast tussen hoge onderwijsverwachtingen en onderwijsongelijkheid van leerlingen met een immigratieachtergrond beschouwen. Het Vlaamse schoolsysteem kent een relatief hoge onderwijsongelijkheid in vergelijking met schoolsystemen uit andere Europese landen. Er is immers herhaaldelijk aangetoond dat er een uitzonderlijk brede kloof bestaat bij wiskunde- en leesprestaties tussen kinderen van 15 jaar oud met en zonder een immigratieachtergrond (zie bijvoorbeeld JACOBS & REA 2011). Het zou dus interessant zijn om de onderwijsverwachtingen van leerlingen met een immigratieachtergrond te onderzoeken in een schoolsysteem met een dergelijke hoge mate van schoolse ongelijkheid. De Vlaamse ICCS-gegevens omvatten 2968 scholieren uit het 2de jaar van het secundair onderwijs (gemiddelde leeftijd is 14 jaar), uit 175 klassen, uit 151 scholen. Na controle op ontbrekende antwoorden op cruciale variabelen weerhouden we 2672 leerlingen (90 %) voor verdere analyse¹.

B. Variabelen

De afhankelijke variabele meet onderwijsverwachtingen. Respondenten werden gevraagd in welk onderwijsniveau ze een diploma verwachten te behalen. Ze konden kiezen tussen vijf categorieën: “hoger onderwijs van het lange type (ten minste vier jaar)”, “hoger onderwijs van het korte type (drie jaar)/zevende specialisatiejaar van het beroepsonderwijs/vierde graad van het beroepsonderwijs”, “secundair onderwijs”, “lager secundair onderwijs”, “ik verwacht geen diploma of graad te behalen in het lager secundair onderwijs” (BRESE, JUNG, MIRAZCHYSKI, SCHULZ, ZUEHLKE 2011: 107).

Enkel de hoogste categorie gaf een universitair masterniveau en doctoraatsniveau weer. In de tweede categorie was een beroepsdiploma reeds onder de mogelijkheden. In

België is er echter een negatieve perceptie over beroeps- en technisch onderwijs (VAN HOUTTE & STEVENS 2010). Om leerlingen met de hoogste en relatief lagere verwachtingen duidelijk te onderscheiden, hebben we ervoor gekozen om deze indeling te herleiden tot een variabele met twee categorieën. Leerlingen die de hoogste categorie, met name masterniveau of een hoger opleidingsniveau antwoordden (“hoger onderwijs van het lange type”) werden gecodeerd als 1. De andere categorieën werden gecodeerd als 0. Deze verwachtingen werden gemeten op een cruciaal moment in het opleidingstraject van de leerlingen: het tweede jaar van de eerste graad. Op het einde van dat jaar zullen zij moeten kiezen welk onderwijsniveau zij verder zullen volgen.

Wanneer we de onderwijsverwachtingen van de leerlingen in de A- en B-stroom vergelijken, zien we dat enkel een minderheid van de leerlingen in de B-stroom hoge onderwijsverwachtingen heeft (23 leerlingen of 0,8 % van de leerlingen in de steekproef). We namen deze leerlingen ook op in de analyse en controleerden voor de A- en B-stroom met een dichotome variabele. Van alle respondenten in de A- en B-stroom stelde 36,1 % dat ze verwachtten een diploma op masterniveau of hoger te bereiken (zie tabel 1 voor een samenvatting van de variabelen).

Om onderwijsverwachting statistisch te voorspellen, voegen we de volgende onafhankelijke variabelen toe in het model: geslacht, leeftijd, religieuze affiliatie, religieuze praktijk, immigratieachtergrond, hoogste onderwijsniveau van de ouders, de extracurriculaire activiteiten van de leerling op het individuele niveau en schooltype, onderwijsstroom en de immigrant- en socio-economische compositie van de klassen op het schoolniveau (zie tabel 1).

Vier variabelen zijn cruciaal in onze hypothesen: religieuze affiliatie, religieuze praktijk, immigratieachtergrond en de extracurriculaire activiteiten van de leerling. Religieuze affiliatie werd gemeten met zes antwoordcategorieën (“hoe zou je jezelf omschrijven in het religieuze domein”): “geen religie, liberale denker, katholiek, christen maar geen katholiek, moslim, andere religie”. We onderscheiden “geen religie” (met inbegrip van vrijzinnigen) (36,6 % in de data), christen of katholiek (53,6 %), moslim (7,0 %) en andere religie (2,8 %).

De religieuze praktijk van leerlingen werd ook gemeten (“hoe vaak volg je religieuze diensten of bijeenkomsten buitenshuis met een groep andere mensen”). Deze variabele werd gecodeerd als nooit (0), minder dan één keer per jaar (1), ten minste één keer per jaar (2), ten minste één keer per maand (3) en ten minste één keer per week (4). Mensen zonder religieuze affiliatie vulden deze vraag ook in. Zij kunnen soms ook een religieuze dienst of bijeenkomst volgen (bijvoorbeeld bij huwelijken of begrafenissen). Hun gemiddelde niveau van religieuze praktijk ligt lager dan mensen die zeggen dat ze een religieuze affiliatie hebben (gemiddelde =

1 De data werden geanalyseerd met behulp van SPSS 21 en Mplus 6.12 voor multilevelmodellering.

0,5, versus gemiddelde = 1,6). Leerlingen met een islamaffiliatie hebben het hoogste gemiddelde niveau van religieuze praktijk (gemiddelde = 2,1), gevolgd door leerlingen met een andere religieuze affiliatie, naast christendom en islam (gemiddelde = 1,5) en leerlingen met een christelijke affiliatie (gemiddelde = 1,5).

Leerlingen gaven ook het eigen geboorteland en dat van hun ouders op. Aan de hand van deze vragen maakte het ICCS-team een onderscheid tussen autochtone leerlingen (geboren in België of ten minste één ouder geboren in België - 89,1 %), tweedegeratieleerlingen (geboren in België maar niet de ouder(s) - 6,0 %) en eerstegeratieleerling (zowel leerling als ouder(s) elders geboren - 4,9 %).

Ook hebben we informatie over de extracurriculaire activiteiten van de leerlingen, zoals lidmaatschap van een politieke jongerenvereniging, vakbond, milieuvereniging, mensenrechtenvereniging, vrijwilligerswerkorganisatie, verzamelen van geld voor sociale doeleinden, participatie aan activiteiten in een culturele vereniging (zie DE GROOF *et al.*, 2010). We telden de aanwezigheid van deze activiteiten op om een index te vormen. Een hogere score op de index betekent dat een leerling betrokken is in meer activiteiten buiten de school. De meeste leerlingen scoorden laag op deze variabele. Dit komt wellicht door de aard van de gevraagde organisaties in de ICCS 2009-vragenlijst.

De opname van andere variabelen in de analyse werd bepaald door de literatuur en de variabelen die aanwezig zijn in de ICCS 2009-dataset. De literatuur toont aan dat de socio-economische achtergrond (SES) van leerlingen een invloed heeft op onderwijsverwachtingen. Kinderen van hoger opgeleide ouders rapporteren systematisch hogere onderwijsverwachtingen (zie bijvoorbeeld BRINBAUM & CEBOLLA-BOADO 2007). We beslisten daarom het hoogste onderwijsniveau van de ouders op te nemen. De antwoordcategorieën zijn vergelijkbaar met die van de onderwijsverwachtingen: “hoger onderwijs van het lange type (ten minste 4 jaar)” (5), “hoger onderwijs van het korte type (3 jaar)/het zevende specialisatiejaar van het beroepsonderwijs/vierde graad van het beroepsonderwijs” (4), “secundair onderwijs” (3), “lager secundair onderwijs” (2), “lager

onderwijs” (1), “heeft het lager onderwijs niet afgemaakt” (0). De gemiddelde respondent scoort relatief hoog op deze variabele (gemiddelde = 4,0).

In de literatuur blijkt zittenblijven ook negatief gerelateerd te zijn met onderwijsverwachtingen (bv. TENEY *et al.* 2013). We hebben echter geen variabele beschikbaar om op een rechtstreekse wijze het effect van zittenblijven te testen. We gebruiken leeftijd als een benadering hiervan. Voorgaand onderzoek heeft een hoge correlatie tussen graad en leeftijd vastgesteld. De gemiddelde leeftijd is 13,9. Ten laatste voegen we ook geslacht in de analyses. Deze variabele is gecodeerd als 0 (mannelijk) en 1 (vrouwelijk). 49,7 % van de leerlingen is vrouwelijk.

Voor het tweede analyseniveau berekenden we twee variabelen die wijzen op de samenstelling van de school: socio-economische achtergrond en immigratieachtergrond in een klas op het schoolniveau. De variabele socio-economische compositie is het percentage van leerlingen met een lage socio-economische achtergrond in een klas. We berekenden deze variabele aan de hand van het percentage van leerlingen in een klas wier ouders een onderwijsniveau hebben van secundair onderwijs, lager secundair onderwijs, lager onderwijs of minder dan het lager onderwijs. Een hogere score op deze variabele toont een lagere socio-economische compositie in de klas (minimum is 0 % en maximum is 87,5 %). Het gemiddelde van deze variabele bedraagt 30 %. De variabele immigrantcompositie is het percentage van leerlingen met een niet-Belgische moeder in een klas. Een hogere score op deze variabele toont dat er veel leerlingen met een immigratieachtergrond in de klas zijn (minimum is 0 % en maximum is 88,9 %). Het gemiddelde van deze variabele is 12,6 %. We standaardiseerden beide variabelen. Elke klas heeft een specifiek percentage van leerlingen met een lage socio-economische en/of immigratieachtergrond.

We voegden ook het type van de school (publiek Gemeenschapsonderwijs en Officieel Gesubsidieerd Onderwijs (1) of vrij gesubsidieerd onderwijs (0)) en de onderwijsstroom (A (0) of B (1)) toe op het tweede analyseniveau. 28,6 % van de klassen zit in publieke scholen. 17,7 % van de klassen zit in de B-stroom.

Variabelen	N	Range	Gemiddelde of % (SD)
Niveau 1: Leerling			
1. Hoge onderwijsverwachtingen	2672	0-1	36,08 %
2. Vrouwelijke leerling	2672	0-1	49,66 %
3. Leeftijd	2672	12,42-17,17	13,93 (0,54)
4. Hoogste onderwijsniveau van de ouders	2672	0-5	3,96 (0,94)
5. Geen religie	2672	0-1	36,60 %
6. Christen	2672	0-1	53,59 %
7. Moslim	2672	0-1	6,96 %
8. Andere religie	2672	0-1	2,84 %
9. Religieuze praktijk	2672	0-4	1,19 (1,18)
10. Autochtoon	2672	0-1	89,07 %
11. Tweede generatie	2672	0-1	6,03 %
12. Eerste generatie	2672	0-1	4,90 %
13. Deelname extracurriculaire activiteiten	2672	0-1	0,20 (0,20)
Niveau 2: Klassen op het schoolniveau			
14. B-stroom	175	0-1	17,71 %
15. Immigrantcompositie	175	0-88,9	12,57 (18,01)
16. Lage socio-economische compositie	175	0-87,5	30,99 (17,95)
17. Publieke school (GO of OGO)	175	0-1	28,57 %

Opmerking: ongewogen data; listwise deletion; bron: ICCS 2009

[Tabel 1: Beschrijvende statistiek van de variabelen: frequentie, range, percentages, gemiddelde en standaarddeviaties](#)

IV. Resultaten

We analyseerden de data met multilevelmodellen. We dienen immers rekening te houden met het feit dat de leerlingen gegroepeerd zijn in scholen (GELMAN & HILL, 2007). Onze afhankelijke variabele – al dan niet een verwachting op hoger onderwijs – is daarenboven dichotoom. We gebruiken bijgevolg een logistische regressie om de kans op een hoge verwachting statistisch te voorspellen. De modellen zijn cumulatief: we voegen gaandeweg variabelen toe om hun effect te testen. We rapporteren hieronder vier dergelijke modellen in tabel 2. We modelleren de kans op hoge onderwijsverwachtingen van leerlingen rond de

leeftijd van 14 jaar in het Vlaamse onderwijsstelsel (A- en B-onderwijsstroom). De weergegeven parameters zijn dus kansverhoudingen waarbij we de kans op een hoge onderwijsverwachting vergelijken voor de categorieën van onze onafhankelijke variabelen². Zo zien we bijvoorbeeld in model 1 dat de leerlingen met een migrantenachtergrond van de eerste generatie migranten (variabele 5 op het niveau van de student) een kansverhouding vertonen van 3,43. Ofwel, voor 100 leerlingen met een hoge verwachting uit de referentiegroep (de autochtone leerlingen) vinden we 343 leerlingen met een hoge verwachting uit de eerstegeneratiegroep. Ze vertonen derhalve een significant hogere kans om hoge verwachtingen te koesteren.

2 De algemene structuur van een random intercept binair logistisch regressiemodel met 2672 leerlingen in 175 klassen is:
 $Pr(Y_i = 1) = \text{logit}(\alpha_{j(i)} + \beta_{i,j})$, voor $i = 1, \dots, n=2672$
en $\alpha_j = \gamma_0 + \gamma_1 u_j + \eta_j$, voor $j=1, \dots, n=175$

Variabelen	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Niveau 1: Leerling				
1. Vrouwelijke leerling ^a	1,016	1,014	1,010	1,006
2. Leeftijd ^b	0,930	0,917	0,911	0,909
3. Hoogste onderwijsniveau van de ouders	1,583***	1,603***	1,605***	1,598***
4. Tweede generatie ^c	2,718***	2,128**	1,990*	2,014*
5. Eerste generatie ^c	3,431***	2,928***	2,865***	2,891***
6. Christen ^d		1,058	0,946	0,948
7. Moslim ^d		1,769+	1,506	1,479
8. Andere religie ^d		1,692+	1,576	1,564
9. Religieuze praktijk			1,130**	1,120*
10. Deelname extracurriculaire activiteiten				1,384
Niveau 2: Klassen op het schoolniveau				
11. Immigrantcompositie ^b	1,005	0,966	0,956	0,957
12. Lage socio-economische compositie ^b	0,625***	0,630***	0,638***	0,638***
13. Publieke school (GO of OGO) ^e	1,189	1,194	1,216	1,220
14. B-stroom ^f	0,106***	0,106***	0,112***	0,112***
Intercept	0,069***	0,061***	0,057***	0,054***
Variantie op het tweede niveau	0,460	0,454	0,434	0,434
AIC	2432,974	2433,615	2429,888	2430,384
Steekproefgrootte aangepaste BIC	2460,440	2468,571	2467,341	2470,334
N	2672	2672	2672	2672
J	175	175	175	175

Opmerking: data werd gewogen om met selectieprobabiliteiten en non-respons op het school-, klas- en studentniveau rekening te houden; + toont $p < ,10$, * toont $p < ,05$; ** toont $p < ,01$; *** toont $p < ,001$, tweezijdige significantietest; bron: ICCS 2009.

a: referentiecategorie is mannelijke student.

b: gestandaardiseerde variabele.

c: referentiecategorie is autochtone achtergrond.

d: referentiecategorie is geen religie.

e: referentiecategorie is vrij onderwijs.

f: referentiecategorie is A-stroom.

Tabel 2: Multilevel logistische regressie van onderwijsverwachtingen (hoger onderwijs van het lange type, ten minste vier jaar): Kansverhoudingen (odds ratio's)

In de groep van leerlingen met een autochtone achtergrond heeft 35,6 % hoge onderwijsverwachtingen. In de groep van leerlingen met een eerstegeneratie- of tweedegeneratie-immigratieachtergrond heeft respectievelijk 44,3 % en 37,3 % hoge onderwijsverwachtingen. Een vermindering van hoge onderwijsverwachtingen naar de generatie van de migrant is dus aantoonbaar.

In de multivariate analyse (zie model één, tabel twee) voegen we de generatie van de migrant toe om te testen of leerlingen van een eerste of tweede generatie meer kans hebben om hoge onderwijsverwachtingen te hebben in vergelijking met leerlingen met een autochtone achtergrond (hypothese 1). We controleren voor geslacht, leeftijd, het hoogste onderwijsniveau van de ouders op het eerste niveau en socio-economische en immigrantcompositie,

onderwijsstroom en schooltype op het tweede niveau. De resultaten tonen aan dat leerlingen met een tweede- of eerste-generatieachtergrond significant hogere onderwijsverwachtingen hebben dan leerlingen met een autochtone achtergrond. We zien ook dat – in de vergelijking met autochtone leerlingen – de leerlingen van de eerste generatie meer kans hebben op hoge onderwijsverwachtingen dan de tweedegeneratieleerlingen.

Dit effect blijft bestaan in alle modellen die we rapporteren in tabel twee. Zelfs na de controle van geslacht, leeftijd, het hoogste onderwijsniveau van de ouders, religieuze affiliatie, religieuze praktijken en extracurriculaire activiteiten van de individuele leerlingen en socio-economische compositie en immigrantcompositie van de school, onderwijsstroom en type school.

		Achtergrond van de leerling	
		Autochtoon	Immigrant (1ste of 2de generatie)
Onderwijsniveau van de ouders	1. Laag	19,5 %	31,2 %
	2. Midden	29,4 %	41,9 %
	3. Hoog	52,8 %	51,6 %

bron: ICCS 2009.

[Tabel 3: Percentage leerlingen met hoge onderwijsverwachtingen, volgens onderwijsniveau van de ouders en migratieachtergrond](#)

We ontrafelden ook de effecten van het hoogste onderwijsniveau van de ouders en immigratieachtergrond om hypothese 1 verder te onderzoeken. Meer specifiek bekijken we of de opwaartsemobiliteitsthesis opgaat in Vlaanderen. We berekenden de percentages van hoge onderwijsverwachtingen van leerlingen met een autochtone en immigratieachtergrond voor drie categorieën van het hoogste onderwijsniveau van de ouders (1= ten hoogste secundair onderwijs; 2 = hoger onderwijs van het korte type (drie jaar)/zevende specialisatiejaar in het beroepsonderwijs/vierde graad van het beroepsonderwijs; 3 = hoger onderwijs van het lange type). Vervolgens berekenden we de percentages van leerlingen met hoge onderwijsverwachtingen binnen elke groep (autochtoon en immigrant naar onderwijsniveau). Leerlingen met een autochtone en een immigratieachtergrond met ouders met een hoog onderwijsniveau hebben bijna een gelijkaardig niveau van hoge onderwijsverwachtingen (respectievelijk 52 % van de leerlingen met een immigratieachtergrond en 53 % van de autochtone leerlingen).

We zien enkel verschillen in onderwijsverwachtingen als we de leerlingen met een middelmatig of laag ouderlijk onderwijsniveau vergelijken. 42 % van de leerlingen met een immigratieachtergrond vergeleken met 29 % van de autochtone leerlingen in de middencategorie heeft hoge onderwijsverwachtingen. 31 % van de leerlingen met een immigratieachtergrond en met ouders die een laag onderwijsniveau hebben, heeft hoge onderwijsverwachtingen. Dit in vergelijking met de groep van autochtone leerlingen met ouders die een laag onderwijsniveau hebben: in deze groepen heeft slechts 19,5 % van de leerlingen die verwachtingen. Leerlingen met een immigratieachtergrond met ouders die een middelmatig en laag onderwijsniveau hebben, kennen als groep hogere onderwijsverwachtingen dan socio-economisch vergelijkbare autochtone leerlingen. Dit is een bijkomende ondersteuning van de opwaartsemobiliteitsthesis.

Hypothese twee stelt dat leerlingen die religieus geaffilieerd zijn meer kans hebben op hogere onderwijsverwachtingen dan leerlingen die niet religieus geaffilieerd zijn. In model twee zien we dat het effect van een islamaffiliatie en een andere religieuze affiliatie naast islam of christendom significant en positief samenhangt met onderwijsverwachtingen.

We controleerden voor het hoogste onderwijsniveau, leeftijd, geslacht, immigratieachtergrond, socio-economische compositie, immigrantcompositie, onderwijsstroom en schooltype. Belangrijk om op te merken is dat leerlingen met een christen of katholieke achtergrond geen significant hogere onderwijsverwachtingen hebben dan leerlingen met geen religieuze affiliatie. We ondersteunen hypothese twee hierdoor enkel gedeeltelijk.

In model drie voegen we de variabele toe die religieuze praktijken meet. We merken op dat deze variabele correleert met hoge onderwijsverwachtingen. We ondersteunen hierdoor hypothese drie. Hogere onderwijsverwachtingen gaan samen met een hoger niveau van religieuze participatie van leerlingen, onafhankelijk van de affiliatieve dimensie van religie. Vergeleken met model twee vermindert het effect van een islamaffiliatie en een andere religie naast islam of christendom. Deze effecten zijn tevens niet meer statistisch significant. Het blijkt dus dat de participatieve dimensie belangrijker is dan de affiliatieve dimensie van religie om hoge onderwijsverwachtingen van leerlingen rond de leeftijd van 14 jaar in Vlaanderen en Brussel te begrijpen. Volgens hypothese vier zou de verhouding tussen religieuze praktijk en onderwijsverwachtingen (volledig of gedeeltelijk) verklaard kunnen worden door de extracurriculaire activiteiten van de leerling. Hoewel het effect van extracurriculaire activiteiten niet significant en positief is, brengt de toevoeging van de variabele een vermindering van het effect van religieuze praktijken teweeg. Het effect van religieuze praktijk wordt wat minder (vergelijk model 3 en 4) en minder significant. Het effect van een islamaffiliatie en een andere affiliatie naast islam of christendom wordt ook kleiner. De wijzigingen zijn echter minimaal en we besluiten hierdoor dat hypothese vier verworpen wordt.

We postuleerden in hypothese vijf dat de verhouding tussen immigratieachtergrond en onderwijsverwachtingen (geheel of gedeeltelijk) verklaard kan worden door de religieuze affiliatie en praktijk van leerlingen. We ondersteunen deze hypothese slechts gedeeltelijk. Als we model 1 en 4 vergelijken, zien we dat een deel van het effect van de immigratieachtergrond verdwijnt, maar dat deze nog steeds relevant is (zie lijn 4 en 5).

V. Discussie en conclusie

Deze bijdrage bekeek de verbanden tussen immigratieachtergrond, religie en onderwijsverwachtingen.

We vonden empirische steun voor de eerste hypothese die stelt dat leerlingen met een immigratieachtergrond meer geneigd zijn om hogere onderwijsverwachtingen te koesteren dan leerlingen van autochtone origine. We zagen ook dat leerlingen met een eerstegeneratie-immigratieachtergrond meer kans hebben om hogere onderwijsverwachtingen te hebben dan leerlingen van de tweede generatie, en deze hebben op hun beurt meer kans om hogere onderwijsverwachtingen te hebben dan leerlingen van autochtone origine.

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat onderwijsverwachtingen een voorspeller zijn van onderwijssucces. Dit staat in contrast met de onderwijsverwachtingen van leerlingen met een immigratieachtergrond en hun onderwijsprestaties. We stuiten hier op een aspiratie-prestatiekloof voor deze leerlingen in Vlaanderen.

Religieuze fenomenen blijken significant en positief gerelateerd te zijn met onderwijsverwachtingen. Vergeleken met leerlingen die stellen dat ze geen religieuze affiliatie hebben, hebben leerlingen met een islam- of een andere religieuze affiliatie (naast het christendom of de islam) meer kans om deze verwachtingen te hebben. Dit verband gaat echter niet op voor leerlingen met een christelijke affiliatie. Hoewel deze laatste groep zich identificeert als christen, blijkt dit minder effect te hebben op hun onderwijsverwachtingen. Dit ligt in lijn met de algemene theorie van NORRIS & INGLEHART (2011) over secularisering. Hypothese twee wordt gedeeltelijk bevestigd.

Deze resultaten veranderen wanneer we de religieuze praktijk van de leerlingen in de analyse mee opnemen (hypothese drie). De intensiteit van religieuze affiliatie had een effect op onderwijsverwachtingen. Relatief meer religieuze leerlingen waren geneigd om deze verwachtingen te hebben. We hebben ook gezien dat leerlingen met een islamitische affiliatie of een affiliatie naast de christelijke of islamitische, gemiddeld een hoger niveau van religieuze praktijk kennen. We hebben ook aangetoond dat het effect van religieuze affiliatie op hoge onderwijsverwachtingen verklaard wordt door het niveau van religieuze praktijk. De intensiteit van religieuze affiliatie was belangrijker dan de affiliatieve dimensie van religie. In het verlengde van DURKHEIM en COLEMAN stellen we dat het effect van religieuze praktijk begrepen kan worden als een vorm van sociaal kapitaal. Religie bindt een groep. Participatie in dit netwerk vormt een extra hulpbron voor de kinderen.

Hypothese vier stelt dat het verband tussen religieuze praktijk en onderwijsverwachtingen (volledig of gedeeltelijk) verklaard wordt door de extracurriculaire activiteiten van leerlingen. Deze hypothese wordt verworpen. De effecten en significantieniveaus van religieuze praktijk en affiliatie nemen licht af wanneer we de extracurriculaire activiteiten van leerlingen mee opnemen, maar verdwijnen niet.

Verder zagen we dat het verband tussen immigratieachtergrond en verwachtingen gedeeltelijk verklaard wordt door het niveau van religieuze praktijk en religieuze affiliatie van leerlingen (hypothese vijf). We zagen dat het effect van immigratieachtergrond afneemt nadat we variabelen opnemen die religie meten.

In het verlengde van eerder onderzoek vonden we dus ondersteuning voor een positief verband tussen immigratiestatus en onderwijsverwachtingen. Een verklaring hiervoor is de opwaartsemobiliteitsthese waarbij migranten hoge onderwijsverwachtingen overbrengen op hun kinderen. Adolescente leerlingen met een immigratieachtergrond hebben relatief hogere verwachtingen ten aanzien van het onderwijs dan de autochtone groep. Deze leerlingen proberen dus in hogere mate op te klimmen op de sociale ladder door gebruik te maken van het onderwijssysteem. Getuige hiervan de percentages van hoge onderwijsverwachtingen van kinderen van autochtone origine in vergelijking met de kinderen van migranten, volgens het onderwijsniveau van de ouders. De leerlingen met een immigratieachtergrond met laag- of middelopgeleide ouders, koesteren hogere onderwijsverwachtingen dan de vergelijkbare autochtone groep.

We dienen een aantal beperkingen van dit onderzoek op te merken. Hoewel de ICCS 2009-gegevens reeds gegevens bevatten inzake extracurriculaire activiteiten en religie, zou toekomstig onderzoek meer kenmerken van de netwerken waarin leerlingen zich bevinden, moeten meten. We denken dan bijvoorbeeld aan de grootte van netwerken en de netwerken van de ouders rondom de school. We zagen immers dat sociaal kapitaal belangrijk is. Verder onderzoek zou ook een meer gedifferentieerde maat van immigratieachtergrond moeten gebruiken (bijvoorbeeld naar verschillende landen van oorsprong) en meer gedifferentieerde dimensies van religie kunnen opmeten. Verder onderzoek naar onderwijsverwachtingen heeft baat bij het meten van religieuze affiliatie en praktijk.

Een verdere beperking is dat de gegevens beperkt zijn tot een bepaalde groep van migranten: leerlingen in het secundair onderwijs die een vragenlijst hebben ingevuld. Deze leerlingen zijn waarschijnlijk meer 'geïntegreerd' in de samenleving dan bijvoorbeeld vluchtelingen en hun kinderen. De data waren ook beperkt tot de antwoorden van leerlingen. We hebben bijvoorbeeld geen meting van de onderwijsverwachtingen die ouders hebben voor hun kinderen. Wat de bijdrage ook toonde, is dat de negatieve connotatie die soms bestaat in de Europese publieke opinie en het beleid over religieuze fenomenen (vooral islam) misplaatst is. Inderdaad, "*in the public debate, there is a general tendency to see religion, specifically Islam, as one of the major obstacles to integration*" (THOMSON & CRUL 2007: 1026). Toch kunnen religieuze fenomenen, zoals in deze bijdrage aangetoond, werken als een vorm van sociaal kapitaal. Ze kunnen hierdoor invloed uitoefenen op attitudes, zoals op de hoop om goed te presteren in het onderwijs en uiteindelijk ook inwerken op motivatie en gedrag.

VI. Bibliografie

- AGIRDAG, O., HERMANS, M. & VAN HOUTTE, M., "Het verband tussen islamitische religie, religiositeit en onderwijsprestaties", *Pedagogische Studiën* 2011, 88(5), 339-353.
- ALWIN, D. & OTTO, L.B., "High school context effects on aspirations", *Sociology of education* 1977, 50, 259-273.
- BAYSU, G. & DE VALK, H., "Navigating the school system in Sweden, Belgium, Austria and Germany: School segregation and second generation school trajectories", *Ethnicities* 2012, 12, 776-799.
- BRINBAUM, Y. & CEBOLLA-BOADO, H., "The School Careers of Ethnic Minority Youth in France. Success or disillusion?", *Ethnicities* 2007, 7(3), 445-474.
- BRESE, F., JUNG, M., MIRAZCHIYSKI, P., SCHULZ, W. & ZUEHLKE, O., *ICCS 2009 user guide for the international database*, Amsterdam, IEA, 2011.
- CAMPBELL, R.T., "Status Attainment Research: End of the Beginning or Beginning of the End?", *Sociology of Education* 1983, 56(1), 47-62.
- COLEMAN, J. & HOFFER, T., *Public and private high schools. The impact of communities*, New York, Basic Books, 1987.
- COLEMAN, J., "Social capital in the creation of human capital", *American Journal of Sociology* 1988, 94, 95-120.
- CORTEN, R. & DRONKERS, J., "Schoolprestaties van leerlingen uit de lagere strata op openbare, bijzondere en privé scholen: een cross-nationale test van de Coleman & Hoffer these", *Pedagogische Studiën* 2005, 82, 205-222.
- DAVIES, M. & KANDEL, D. B., "Parental and peer influences on adolescent educational plans: Some further evidence", *American Journal of Sociology* 1981, 87, 363-387.
- DE GROOF, S. & FRANCK, E., "Belgium (Flemish Community)" in J. AINLEY, W. SCHULZ en T. FRIEDMAN (eds.), *ICCS 2009 Encyclopedia: Approaches to civic and citizenship education around the world*, Amsterdam, IEA, 2013, 39-49.
- DE GROOF, S., ELCHARDUS, E., FRANCK, E. & KAVADIAS, D., *International Civic and Citizenship Education Study (ICCS). Vlaanderen in ICCS 2009*, Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel, Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, Brussel.
- DURKHEIM, E., *Suicide*, Penguin books, [1897] 2006.
- DURKHEIM, E., *The Elementary Forms of Religious Life*, New York, The Free Press (Simon and Schuster) [1912] 1995.
- ECCLES, J.S., BARBER, B.L., STONE, M. & HUNT, J., "Extracurricular Activities and Adolescent Development", *Journal of Social Issues* 2003, 59(4), 865-889.
- ERICKSON, L.D. & PHILLIPS, J.W., "The Effect of Religious-Based Mentoring on Educational Attainment: More than Just a Spiritual High?", *Journal for the Scientific Study of Religion* 2012, 51(3), 568-587.
- FINKE, R. & ADAMCZYK, A., "Cross-national moral beliefs: The Influence of National Religious Context", *The Sociological Quarterly* 2008, 49, 617-652.
- FONER, N. & ALBA, R., "Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?", *International Migration Review* 2008, 42, 360-392.
- GELMAN, A. & HILL, J., *Data Analysis Using Regression and Multilevel/Hierarchical Models*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.
- GLANVILLE, J., SIKKINK, D. & HERNÁNDEZ, E., "Religious involvement and educational outcomes: The Role of Social Capital and Extracurricular Participation?", *The Sociological Quarterly* 2008, 49(1), 105-137.
- GLICK, J.E. & WHITE, M.J., "Parental Aspirations and Post-Secondary School Participation among Immigrant and Native Youth in the United States", *Social Science Research* 2004, 33, 272-299.
- HALLINAN, M. & KUBITSCHKEK, W., "A Comparison of Academic Achievement and Adherence to the Common School Ideal in Public and Catholic Schools", *Sociology of Education* 2012, 85, 1-22.
- HIRSCHMAN, C., "The Role of Religion in the Origins and Adaptation of Immigrant Groups in the United States", *International Migration Review* 2004, 38, 1206-1233.
- HOFFER, T., "Social Background and Achievement in Public and Catholic High Schools", *Social Psychology of Education* 1998, 2, 7-23.
- GOYETTE, K. & XIE, Y., "Educational Expectations of Asian American Youths: Determinants and Ethnic Differences", *Sociology of Education* 1999, 71(1), 24-38, Gungor, Fleischmann & Phalet 2011.
- HEATH, R. & KILPI, E., "The Second Generation in Western Europe: Education, Unemployment, and Occupational Attainment", *Annual Review of Sociology* 2008, 34, 211-35.
- HOX, J., *Multilevel analysis. Techniques and applications*, New York, Routledge, 2010.

- JACOBS, D. & REA, A., *Verspild talent*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2011.
- JACOBS, D., REA, A. & HANQUINET, L., *Prestaties van de leerlingen van buitenlandse herkomst in België volgens de PISA-studie: vergelijking tussen de Franse gemeenschap en de Vlaamse gemeenschap*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2007.
- JACOBS, D., REA, A., TENEY, C., CALLIER, L. & LOTHAIRE, S., *De sociale lift blijft steken. De prestaties van allochtone leerlingen in de Vlaamse Gemeenschap en de Franse Gemeenschap*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2009.
- WOUTERS, T. & GROENEZ, S., *De evolutie van schoolse segregatie in Vlaanderen. Een analyse voor de schooljaren 2001-2002 tot 2011-2012*, Leuven, Steunpunt SSL, 2013.
- JENCKS, C., CROUSE, J. & MUESER, P., "The Wisconsin Model of Status Attainment: A National Replication with Improved Measures of Ability and Aspiration", *Sociology of Education* 1983, 56(1), 3-19.
- JEYNES, W.H., "The Effects of Religious Commitment on the Academic Achievement of Urban and Other Children", *Education and Urban Society* 2003, 36(1), 44-62.
- KAO, G. & TIENDA, M., "Optimism and Achievement: The Educational Performance of Immigrant Youth", *Social Science Quarterly* 1995, 76(1), 1-19.
- LEWIS, V.A. & KASHYAP, R., "Are Muslims a distinctive immigrant minority? Religiosity, social attitudes, and integration", *Journal for the Scientific Study of Religion* 2013, 52(3), 617-626.
- MODOOD, T., "Capitals, Ethnic Identity and Educational Qualifications", *Cultural Trends* 2004, 13(2), 87-105.
- MORGAN, S. & SØRENSEN, A., "Parental Networks, Social Closure, and Mathematics Learning: A Test of Coleman's Social Capital Explanation of School Effects", *American Sociological Review* 1999, 64, 661-681.
- MULLER, C. & ELLISON, C., "Religious involvement, social capital, and adolescents' academic progress: Evidence from the National Longitudinal Study of 1988", *Sociological Focus* 2001, 34(2), 155-83.
- NORRIS, P. & INGLEHART, R., *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- OGBU, J., "Minority education in comparative perspective", *Journal of Negro Education* 1990, 59(1), 45-57.
- OGBU, J., "Adaptation to Minority Status and Impact on School Success", *Theory into Practice* 1992, 31(4), 287-295.
- REGNERUS, M.D. & ELDER, G.H., Jr., "Staying on track in school: Religious influences in high- and low-risk settings", *Journal for the Scientific Study of Religion* 2003, 42(4), 633-649.
- REW, L. & WONG, Y.J., "A systematic review of associations among religiosity/spirituality and adolescent health attitudes and behaviors", *J. Adolesc. Health* 2006, 38(4), 433-442.
- RUITER, S. & VAN TUBERGEN, F., "Religious Attendance in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of 60 Countries", *American Journal of Sociology* 2009, 115(3), 863-895.
- PHALET, K., DEBOOSERE, P. & BASTIAENSSSEN, V., "Old and new inequalities in educational attainment - Ethnic minorities in the Belgian Census 1991-2001", *Ethnicities* 2007, 7(3), 390-415.
- SCHEEPERS, P., TE GROTENHUIS, M. & VAN DER SLIK, F., "Education, religiosity and moral attitudes: explaining cross-national effect differences", *Sociology of Religion* 2002, 63(2), 157-176.
- SCHULZ, W., AINLEY, J. & FRAILLON, J. (eds.), *ICCS 2009 Technical Report*, Amsterdam, IEA, 2011.
- SEWELL, W. H., HALLER, A. & OHLENDORF, G.W., "The educational and early occupational attainment process: Replication and revision", *American Sociological Review* 1970, 35(6), 1014-27.
- SEWELL, W. H., HALLER, A. & PORTES, A., "The educational and early occupational attainment process", *American Sociological Review* 1969, 34(1), 82-92.
- SINHA, J.W., CNAAN, R.A. & GELLES, "Adolescent Risk Behaviors and Religion: Findings from a National Study", *Journal of Adolescence* 2007, 30(2), 231-249.
- SMITH, C., "Theorizing Religious Effects Among American Adolescents", *Journal for the Scientific Study of Religion* 2003, 42(1), 17-30.
- SWIDLER, A., "Culture in Action: Symbols and Strategies", *American Sociological Review* 1986, 51, 273-286.
- TENEY, C., DEVLEESHOUWER, P. & HANQUINET, L., "Educational aspirations among ethnic minority youth in Brussels. Does the perception of ethnic discrimination in the labour market matter? A mixed-method approach", *Ethnicities* 2013, 13(5), 584-606.

THOMSON, M. & CRUL, M., "The Second Generation in Europe and the United States: How is the Transatlantic Debate Relevant for Further Research on the European Second Generation?", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 2007, 33(7), 1025-1041.

VAN DE POL, J. & VAN TUBERGEN, F., "Inheritance of Religiosity Among Muslim Immigrants in a Secular Society", *Review of Religious Research* 2014, 56, 87-106.

VAN HOUTTE, M. & STEVENS, P.A., "The culture of futility and its impact on study culture in technical/vocational schools in Belgium", *Oxford Review of Education* 2010, 36(1), 23-43.

VAN TUBERGEN, F., "Religious Affiliation and Participation among Immigrants in Eight Western Countries: A Cross-National Study of Individual and Contextual Effects", *Journal for the Scientific Study of Religion* 2006, 45(1), 1-22.

VAN TUBERGEN, F. & SINDRADOTTIR, J., "The religiosity of immigrants in Europe: a cross-national study. *Journal for the Scientific Study of Religion* 2011, 50(2), 272-288.

VOAS, D. & FLEISCHMANN, F., "Islam Moves West: Religious Change in the First and Second Generations", *Annual Review of Sociology* 2012, 525-545.

WEBER, M., *The protestant ethic and the spirit of capitalism*, New York-Oxford, Oxford University Press, [1920] 2010.

WONG, Y.J., REW, L. & SLAIKEU, K.D., "A systematic review of recent research on adolescent religiosity/spirituality and mental health", *Issues in Mental Health Nursing* 2006, 27(2), 161-183.

KAO, G. & TIENDA, M., "Educational Aspirations of Minority Youth", *American Journal of Education* 1998, 106(3), 349-384.

